



دانشگاه کردستان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

عنوان:
اخلاق در شعر پروین اعتصامی

پژوهشگر:
فرهاد حیدری

استاد راهنما:
دکتر صالح ادیبی

استاد مشاور:
دکتر نجم الدین جباری

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی زبان و ادبیات فارسی

مهر ماه ۱۳۹۰

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ



دانشگاه کردستان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

عنوان:
«اخلاق» در شعر پروین اعتصامی

پژوهشگر:
فرهاد حیدری

استاد راهنما:
دکتر صالح ادیبی

استاد مشاور:
دکتر نجم الدین جباری

پایان نامه ی کارشناسی ارشد رشته ی زبان و ادبیات فارسی

مهر ماه ۱۳۹۰

کلیه ی حقوق مادی و معنوی مترتب بر نتایج مطالعات،
ابتکارات و نوآوری های ناشی از تحقیق موضوع این
پایان نامه (رساله) متعلق به دانشگاه کردستان است.

تعهدنامه

اینجانب فرهاد حیدری دانشجوی کارشناسی ارشد رشته ی زبان و ادبیات فارسی، گرایش ادبیات فارسی دانشگاه کردستان، دانشکده ادبیات و علوم انسانی گروه زبان و ادبیات فارسی تعهد می نمایم که محتوای این پایان نامه نتیجه ی تلاش و تحقیقات خود بوده و از جایی کپی برداری نشده و به پایان رساندن آن نتیجه ی تلاش و مطالعات مستمر اینجانب و راهنمایی و مشاوره اساتید بوده است.

با تقدیم احترام

فرهاد حیدری

۱۳۹۰/۷/۱۵



دانشگاه کردستان
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
گروه زبان و ادبیات فارسی

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته ی زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

«اخلاق» در شعر پروین اعتصامی

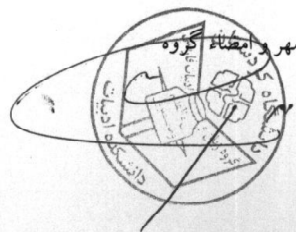
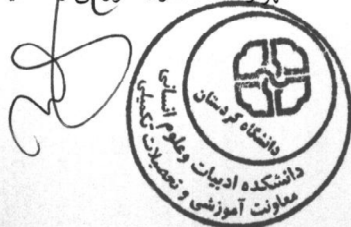
پژوهشگر:

فرهاد حیدری

در تاریخ ۱۳۹۰/۷/۲۳ توسط کمیته ی تخصصی و هیات داوران زیر مورد بررسی قرار گرفت و با نمره ۰۴.۹۰ و درجه عالی... به تصویب رسید.

امضاء	مرتبه علمی	نام و نام خانوادگی	هیات داوران
	استادیار	دکتر صالح ادیبی	۱- استاد راهنما
	استادیار	دکتر نجم الدین جباری	۲- استاد مشاور
	دانشیار	دکتر تیمور مالمیر	۳- استاد داور خارجی
	استادیار	دکتر سید اسعد شیخ احمدی	۴- استاد داور داخلی

مهر و امضاء معاون آموزشی و تحصیلات تکمیلی دانشکده



این اثر که قطره ای بسیار ناچیز از دریای بیکران
معارف انسانی است، تقدیم به مادر که درس راستی ام
آموخت و به همه ی آزادگان و وارستگان عالم و
کسانی که در زندگی گام در جاده ی صداقت و
فضیلت نهاده و هرگز حق، حقیقت، عدالت و اخلاق
والای انسانی را فدای منافع فردی، قبیله ای و گروهی
نکردند.

و در نهایت به عنوان دسته گل محمدی و برگ
سبزی، هدیه به روح پاک و آسمانی پروین اعتصامی،
شاعر گرانقدر میهن مان که منشاء اصلی این اثر است.

با تقدیم احترام
فرهاد حیدری

تشکر و قدردانی

براساس حدیث « مَنْ لَمْ يَشْكُرِ النَّاسَ، لَمْ يَشْكُرِ اللَّهَ » برخورد واجب می دانم از زحمات بی دریغ استادان ارجمند و گرامی، جناب آقای **دکتر صالح ادیبی** (استاد راهنما)، جناب آقای **دکتر نجم الدین جباری** (استاد مشاور) و جناب آقای **دکتر پارسا یعقوبی** (مدیر گروه زبان و ادبیات فارسی) همچنین از محبت‌های تمام استادان فرهیخته و فاضل گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه کردستان، کمال تشکر و قدردانی قلبی خود را اعلام نمایم. از خداوند سبحان برای این بزرگان، کرامت و سربلندی روزافزون و سعادت هر دو جهان را خواستارم.

فرهاد حیدری

مهر ۱۳۹۰، دانشگاه کردستان

چکیده

در این جستار به پیشینه ی اخلاق در تمدن های مشهور جهان و نشان دادن دیدگاه بزرگان و نظریه پردازان فلسفه اخلاق در جهان غرب پرداخته شده است و در این خصوص از نظر دانشمندان و بزرگان علم و ادب ایران نیز استفاده شده است؛ همچنین مقوله ی اخلاق و به ویژه تبیین اخلاق فردی و اجتماعی و وجوه و زیر بخشهای آن در شعر پروین با بررسی محتوا و درون مایه سروده ها با بسط و پردازش بیشتری آمده است.

دیوان پروین «دیوان حکمت و اخلاق» و سرچشمه ی دنیا گریزی و بی توجهی به دنیا و مادیات است که البته از بینش عرفانی شاعر نشأت گرفته است و در این خصوص از شاعران بزرگی چون مولانا و سنایی و دیگر عرفا اثر پذیر بوده است. بسامد بالای اخلاق و فضایل فردی، نشان دهنده ی توجه شاعر به تهذیب اخلاق فردی و نقش سازنده ی آن در سعادت دنیا و آخرت فرد است؛ همچنین اخلاق اجتماعی و توجه به دیگران گسترش عدل و داد و دوری از ظلم و ستم و عنایت به بینوایان و ستمدیدگان به خصوص کودکان یتیم و محروم و زنان و مادران و نقش آنها در تربیت انسان، یکی دیگر از ابعاد اخلاقی شعر پروین است تا جایی که می توان در این زمینه پروین را شاعر محرومان و ستمدیدگان و پا برهنگان نامید.

کلید واژه ها: اخلاق، حکمت، فضیلت، عدالت، شعر معاصر، پروین اعتصامی، زن.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	سرآغاز.....
۲	فصل اول: (پیشینه و کلیات).....
۲	۱-۱- مقدمه.....
۵	۲-۱- پیشینه ی تحقیق.....
۶	۳-۱- بیان مسأله.....
۷	۴-۱- اهداف پژوهش.....
۷	۵-۱- پرسش های تحقیق.....
۷	۶-۱- اهمیّت پژوهش.....
۸	۷-۱- روش پژوهش.....
۸	۸-۱- محدودیّت های پژوهش.....
۹	فصل دوم : تعاریف
۹	۱-۲- معنی و تعریف اخلاق.....
۱۰	۲-۱-۲- موضوع علم اخلاق.....
۱۰	۳-۱-۲- فایده ی علم اخلاق.....
۱۱	۲-۲- نقد اخلاقی.....
۱۲	۳-۲- پیشینه ی اخلاق در تمدنهای مشهور جهان.....
۱۲	۱-۳-۲- پیشینه ی اخلاق در هند.....
۱۳	۲-۳-۲- فلسفه و ریشه ی اخلاق در یونان.....
۱۴	۳-۳-۲- پیشینه ی اخلاق در روم.....
۱۵	۴-۳-۲- اخلاق در تمدن چین.....
۱۵	۴-۲- مبانی و بنیادهای فلسفه ی اخلاق.....
۱۶	۱-۴-۲- تعریف فلسفه ی اخلاق.....
۱۷	۲-۴-۲- قانون پرستی اخلاقی و جزئی نگری اخلاقی.....
۱۷	۱-۲-۴-۲- قانون پرستی اخلاقی.....
۱۷	۲-۲-۴-۲- جزئی نگری اخلاقی.....
۱۸	۳-۴-۲- نظریه ی اخلاقی مبتنی بر حقوق.....
۱۸	۴-۴-۲- زبان اخلاق.....

۱۸ ۲-۴-۵- عام گرایی
۱۸ ۲-۴-۶- خاص گرایی
۱۸ ۲-۴-۷- اخلاق راس نمونه ای از عام گرایی معتدل
۱۹ ۲-۵- دیدگاه دانشمندان و فیلسوفان غرب به اخلاق
۱۹ ۲-۵-۱- سقراط
۱۹ ۲-۵-۲- افلاطون فضیلت گرای مبتنی بر منش
۱۹ ۲-۵-۳- ارسطو، فضیلت گرای مبتنی بر کردار
۲۰ ۲-۵-۴- طرفداران خودمحوری اخلاقی
۲۰ ۲-۵-۵- نظریه ی فرمان الهی
۲۰ ۲-۵-۶- اخلاق مبتنی بر قانون طبیعی
۲۱ ۲-۵-۷- مکتب کانت
۲۱ ۲-۵-۸- اخلاق نتیجه گرا
۲۱ ۲-۵-۹- عدالت
۲۲ ۲-۵-۱۰- عاطفه گرایی در اخلاق
۲۲ ۲-۶- اخلاق در ایران
۲۳ ۲-۶-۱- پیشینه ی اخلاق در ایران باستان
۲۴ ۲-۶-۲- چگونگی بازتاب مفاهیم اخلاقی در آثار ادبی ایران
۲۴ ۲-۶-۲-۱- پندنامه ها و اندرزنامه های اخلاقی
۲۴ ۲-۶-۲-۲- رساله های اخلاقی سنتی
۲۴ ۲-۶-۲-۱- قابوسنامه
۲۵ ۲-۶-۲-۲- کیمیای سعادت
۲۶ ۲-۶-۲-۳- حدیقه الحقیقه سنایی
۲۶ ۲-۶-۲-۴- مخزن الاسرار نظامی
۲۶ ۲-۶-۲-۵- آثار سعدی
۲۷ ۲-۶-۲-۶- دیگر رساله ها در اخلاق سنتی
۲۷ ۲-۶-۲-۷- اخلاق مبتنی بر عرفان
۲۹ ۲-۶-۳- رساله های اخلاقی اصولی
۳۰ ۲-۶-۴- نصیحه الملوک ها
۳۱ ۲-۷- اخلاق از نظر گاه اسلام

۳۳ فصل سوم: بررسی و تحلیل اخلاق در شعر پروین اعتصامی.....
۳۳ ۱-۳- زندگی نامه ی پروین در یک نگاه.....
۳۴ ۱-۱-۳- معرفی دیوان اشعار پروین.....
۳۵ ۱-۲- انعکاس ناکامی زندگی مشترک پروین در اشعارش.....
۳۸ ۲-۳- اعتقادات ، باورها و آرزوهای پروین.....
۴۰ ۱-۲-۳- دنیا گریزی در اشعار پروین.....
۴۳ ۲-۲-۳- جان و روان.....
۵۱ ۳-۲-۳- نفس اماره (تمایلات و هواهای نفسانی).....
۵۴ ۴-۲-۳- زمان.....
۵۸ ۵-۲-۳- عقل و خرد.....
۶۱ ۶-۲-۳- دنیای آرزوها و آرمانی پروین.....
۶۳ ۷-۲-۳- اندیشه ی خیامی در شعر پروین.....
۶۴ ۱-۷-۲-۳- ناتوانی انسان در برابر کشف راز خلقت.....
۶۴ ۲-۷-۲-۳- غنیمت شماری فرصت در اشعار پروین.....
۶۵ ۳-۷-۲-۳- بدینی نسبت به دنیا.....
۶۶ ۸-۲-۳- سعادت.....
۶۶ ۹-۲-۳- مفهوم زندگی.....
۶۷ ۳-۳- پروین و باورهای دینی.....
۶۹ ۱-۳-۳- توحید و خداشناسی در اشعار پروین.....
۷۰ ۲-۳-۳- عرفان در اشعار پروین.....
۷۴ ۳-۳-۳- قضا و قدر.....
۷۶ ۴-۳-۳- مرگ و قیامت.....
۷۸ ۵-۳-۳- ریا و نفاق.....
۸۰ ۶-۳-۳- شرک و کفر.....
۸۲ ۷-۳-۳- جبر و اختیار.....
۸۴ ۸-۳-۳- اخلاص و صداقت.....
۸۵ ۴-۳- فضایل و رذایل اخلاقی در حوزه ی اخلاق فردی.....
۸۵ ۱-۴-۳- فضایل.....
۸۶ ۱-۱-۴-۳- علم و دانش و فضیلت و هنر.....

۸۹کار و کوشش.....۳-۴-۱-۲
۹۱راستی و تقوا.....۳-۴-۱-۳
۹۵جوانی و پیری.....۳-۴-۱-۴
۹۶خوداتکایی و عزت نفس.....۳-۴-۱-۵
۹۸تواضع و فروتنی.....۳-۴-۱-۶
۹۹صبر و بردباری.....۳-۴-۱-۷
۹۹وفاداری و یکدلی.....۳-۴-۱-۸
۱۰۰ایثار و از خودگذشتگی.....۳-۴-۱-۹
۱۰۱زیبایی معنوی.....۳-۴-۱-۱۰
۱۰۲قناعت.....۳-۴-۱-۱۱
۱۰۲رذایل.....۳-۴-۲
۱۰۳غرور و تکبر.....۳-۴-۲-۱
۱۰۷حرص و طمع و آز.....۳-۴-۲-۲
۱۰۹جهل و نادانی.....۳-۴-۲-۳
۱۱۲گناه و فساد.....۳-۴-۲-۴
۱۱۳تبلی.....۳-۴-۲-۵
۱۱۴مالدوستی.....۳-۴-۲-۶
۱۱۵بخل.....۳-۴-۲-۷
۱۱۵دروغ.....۳-۴-۲-۸
۱۱۶اخلاق اجتماعی.....۳-۵-۱
۱۱۷ظلم و ستم.....۳-۵-۱-۱
۱۲۲پند و عبرت و اندرز.....۳-۵-۲
۱۲۶فقر و ثروت.....۳-۵-۳
۱۲۸عدالت.....۳-۵-۴
۱۲۹کمک و یاری به نیازمندان.....۳-۵-۵
۱۳۱بی کفایتی حاکمان و بی تفاوتی مردم.....۳-۵-۶
۱۳۲تأثیر دوستان و همشینیان.....۳-۵-۷
۱۳۴دزدی.....۳-۵-۸
۱۳۵تعلیم و تربیت.....۳-۵-۹

۱۳۶۳-۵-۱۰-راز و رمز کشورداری.....
۱۳۷۳-۵-۱۱-حبس و زندان.....
۱۳۷۳-۵-۱۲-رشوه خواری.....
۱۳۸۳-۵-۱۳-عیبجویی و انتقاد.....
۱۳۹۳-۵-۱۴-سخن و گفتار.....
۱۴۰۳-۵-۱۵-مقاومت و ایستادگی.....
۱۴۰۳-۵-۱۶-آزادی.....
۱۴۱۳-۵-۱۷-دعوت به اتحاد و همدلی.....
۱۴۱۳-۵-۱۸-غیبت و آفاتهای زبان.....
۱۴۲۳-۵-۱۹-شجاعت.....
۱۴۳۳-۶-۶-پروین و مسائل کودکان، زنان، کارگران، زحمتکشان.....
۱۴۳۳-۶-۱-بازتاب دنیای کودکان در شعر پروین.....
۱۴۵۳-۶-۲-درد فقر و کودکان یتیم.....
۱۴۷۳-۶-۳-زنان.....
۱۵۲۳-۶-۴-کارگران و زحمتکشان.....
۱۵۳ فصل چهار (نتیجه گیری)
۱۵۳۴-۱-اخلاق در شعر پروین از نگاه جدولها و نمودارهای آماری.....
۱۵۳۴-۱-۱-تعداد و درصد ابیات انتخابی دیوان پروین در حوزه های اصلی اخلاق.....
۱۶۱۴-۱-۲-ارتباط عناوین اشعار پروین با درون مایه ی اشعار از نظر اخلاقی.....
۱۶۲۴-۱-۳-تعداد و درصد حوزه های اخلاقی سروده های پروین.....
۱۶۳۴-۲-پاسخ به سؤالات تحقیق.....
۱۶۹ منابع

فهرست جدولها

صفحه

عنوان

۳۷	جدول ۱-۳- مقایسه ی تعداد ابیات و درصد حوزه های اخلاقی در ۳۱۶۹ بیت مرتبط با اخلاق
۳۹	جدول ۱-۲-۳- مقایسه ی تعداد و درصد ابیات مرتبط با زیر بخشهای افکار و عقاید در اخلاق فردی
۶۷	جدول ۱-۳-۳- مقایسه ی تعداد و درصد ابیات انتخابی در حوزه ی اخلاق فردی مرتبط با خدا
۸۵	جدول ۱-۴-۳- مقایسه ی تعداد و درصد زیر بخش فضایل اخلاقی در حوزه ی اخلاق فردی
۱۰۳	جدول ۲-۴-۳- مقایسه ی تعداد و درصد ابیات مرتبط با رذایل اخلاقی در حوزه ی اخلاق فردی
۱۱۶	جدول ۵-۳- مقایسه ی تعداد و درصد ابیات انتخابی دیوان پروین در حوزه ی اخلاق اجتماعی
۱۲۱	جدول ۱-۵-۳- مقایسه ی تعداد و درصد ابیات مرتبط با ظلم و ستم در حوزه ی اخلاق اجتماعی
۱۵۳	جدول ۱-۴- تعداد و درصد ابیات انتخابی دیوان پروین در دو حوزه ی اخلاق فردی و اجتماعی
۱۵۵	جدول ۱-۱-۴- تعداد و درصد ابیات انتخابی دیوان پروین به تفکیک حوزه های اصلی اخلاق
۱۵۶	جدول ۲-۱-۴- تعداد ابیات و درصد اشعار اخلاقی دیوان پروین به تفکیک حوزه های اخلاقی
۱۵۸	جدول ۳-۱-۴- رتبه بندی تعداد ابیات و درصد موضوعات اخلاقی با توجه به حوزه های اخلاق
۱۶۰	جدول ۴-۱-۴- رتبه بندی تعداد ابیات و درصد موضوعات اخلاقی بدون توجه به حوزه های اخلاق
۱۶۲	جدول ۱-۲-۱-۴- بررسی ارتباط عناوین سروده های پروین اعتصامی با توجه به محتوای اشعار او
۱۶۲	جدول ۱-۳-۱-۴- بررسی تعداد و درصد حوزه های اخلاقی در سروده های پروین اعتصامی

فهرست نمودارها

صفحه

عنوان

۳۷	نمودار ۳-۱- مقایسه ی تعداد ابیات حوزه های اخلاقی شعر پروین در ۳۱۶۹ بیت مرتبط با اخلاق
۳۸	نمودار ۳-۲- مقایسه ی درصد ابیات حوزه های اخلاقی شعر پروین در ۳۱۶۹ بیت مرتبط با اخلاق
۳۹	نمودار ۳-۲-۱- تعداد و درصد ابیات مرتبط با زیر بخشهای افکار و عقاید در حوزه ی اخلاق فردی
۵۰	نمودار ۳-۲-۲- تعداد ابیات مرتبط با جان و روان با دیگر موضوعات در حوزه ی اخلاق فردی
۵۰	نمودار ۳-۲-۲-۱- درصد ابیات مرتبط با جان و روان با دیگر موضوعات در حوزه ی اخلاق فردی
۶۸	نمودار ۳-۳-۱- مقایسه ی تعداد ابیات مرتبط با عرفان و خداشناسی حوزه اخلاق فردی
۶۸	نمودار ۳-۳-۲- مقایسه ی درصد ابیات مرتبط با عرفان و خداشناسی حوزه اخلاق فردی
۸۷	نمودار ۳-۴-۱-۱- مقایسه ی تعداد ابیات مرتبط با علم و دانش در میان سایر فضایل فردی اخلاقی
۸۹	نمودار ۳-۴-۱-۲- مقایسه ی تعداد و درصد ابیات مرتبط با کار و تلاش در میان فضایل اخلاقی
۹۴	نمودار ۳-۴-۱-۳- مقایسه ی درصد ابیات مرتبط با تقوا در میان فضایل اخلاقی در شعر پروین
۱۰۶	نمودار ۳-۴-۱-۲- مقایسه ی تعداد و درصد ابیات مرتبط با غرور در میان سایر رذایل اخلاق فردی
۱۰۹	نمودار ۳-۴-۲-۲- مقایسه ی تعداد ابیات مرتبط با حرص و آز در میان سایر رذایل اخلاق فردی
۱۱۱	نمودار ۳-۴-۲-۳- مقایسه ی درصد ابیات مرتبط با جهل و نادانی در میان سایر رذایل اخلاق فردی
۱۱۶	نمودار ۳-۵-۱- مقایسه ی تعداد ابیات در دو حوزه ی اصلی اخلاق اجتماعی و فردی
۱۱۷	نمودار ۳-۵-۱- مقایسه ی درصد ابیات در دو حوزه ی اصلی اخلاق اجتماعی و فردی
۱۲۲	نمودار ۳-۵-۲- مقایسه ی تعداد ابیات مرتبط با ظلم با سایر بخشها در حوزه ی اخلاق اجتماعی
۱۲۸	نمودار ۳-۵-۳- مقایسه ی درصد ابیات مرتبط با فقر و ثروت با سایر بخشها در اخلاق اجتماعی
۱۴۴	نمودار ۳-۶-۱- مقایسه ی تعداد ابیات یتیمان ، زنان و زحمتکشان در حوزه ی اخلاق اجتماعی
۱۴۶	نمودار ۳-۶-۱- مقایسه ی تعداد و درصد ابیات مرتبط با موضوعات حوزه ی اخلاق اجتماعی
۱۴۶	نمودار ۳-۶-۲- ادامه ی نمودار (۳-۶-۱)
۱۵۴	نمودار ۴-۱-۱- تعداد ابیات انتخابی دیوان پروین در دو حوزه ی اخلاق فردی و اجتماعی
۱۵۴	نمودار ۴-۱-۱- درصد ابیات انتخابی دیوان پروین در دو حوزه ی اخلاق فردی و اجتماعی
۱۵۵	نمودار ۴-۱-۲- درصد ابیات انتخابی دیوان پروین به تفکیک حوزه های اصلی اخلاق
۱۵۶	نمودار ۴-۱-۳- مقایسه ی تعداد ابیات انتخابی دیوان پروین به تفکیک حوزه های اصلی اخلاق
۱۵۷	نمودار ۴-۱-۴- مقایسه ی تعداد ابیات انتخابی دیوان پروین به تفکیک حوزه های اخلاقی
۱۶۱	نمودار ۴-۱-۲-۱- مقایسه ی تعداد و درصد سروده های اخلاقی مرتبط و بی ارتباط باعنوان اشعار
۱۶۳	نمودار ۴-۱-۳-۱- مقایسه ی تعداد و درصد حوزه های اخلاقی فرد با خدا، خود و جامعه

سر آغاز

«به نام خداوند جان و خرد
کزین برتر اندیشه بر نگذرد»

انسان به دلیل انسانیت از بدو توگد با اخلاق خوب یا بد و زندگی اخلاقی سرو کار دارد؛ هیچ انسان فاقد اخلاقی در جهان وجود ندارد؛ زیرا انسان در مسیر زندگی در بسیاری از کارها به خاطر داشتن اختیار، اقدام به انتخاب در بین امور می نماید و این گزینش در کارها با توجه به انگیزه ها و شرایط فردی و اجتماعی که فرد انتخابگر دارد، راه خوب و بد او را تعیین می کند.

تمام تلاش انبیای الهی، بزرگان دین، حکیمان و مصلحان جامعه در طول تاریخ بشر این بوده است که انسان را به راه راست و زندگی توأم با اخلاق و فضیلت آشنا نموده و او را از در افتادن به چاه رذیلتها نجات دهند. کسانی که از ندای عقل (پیامبر درونی) و دعوت پیامبران خدا پیروی کردند، به سر منزل سعادت رسیدند و آسوه ی اخلاق و فضیلت شدند و آنهایی که از هوا و هوس و خواسته ها و تمایلات سیری ناپذیر جسمانی و مادی پیروی کردند، به آنحای مختلف، گرفتار رذیلت های اخلاقی گردیدند.

بررسی انواع ادبی، اعم از حماسی، غنایی، نمایشی و تعلیمی در ایران و جهان، نشان دهنده ی ارزش والای اخلاق و قهرمانان اخلاق مدار این آثار ادبی و نفرت و بیزاری از تمام عناصر و شخصیت هایی است که در آن سوی جاذبه ی اخلاق و فضیلت قرار دارند.

پروین اعتصامی، شاعر نامی معاصر ایران، یکی از آن مصلحان جامعه است که در دیوانش تلاش نموده است، مکارم و فضایل اخلاقی را ترویج و گسترش دهد و نامردمی، بی اخلاقی، بی عدالتی و ظلم و ستم را سرزنش و نقد کند تا جایی که حتی کلمه ای «هزل و ضد اخلاقی» در کلّ دیوانش یافت نمی شود. اگر بخواهیم دیوان او را در یک عبارت کوتاه توصیف نماییم، به جرأت می توان گفت که دیوان پروین اعتصامی «دیوان حکمت و اخلاق» است.

کلی بودن موضوع، گستردگی اخلاق و ارتباط آن با سایر رشته های علوم انسانی از مشکلات و پیچیدگی های این تحقیق است که شاید سالها زمان لازم باشد تا بتوان ابعاد گسترده و متنوع موضوع به طور شایسته بررسی علمی شود؛ اما به علت محدودیت وقت سعی می شود به اختصار بررسی گردد.

نگارنده، تمام تلاش خود را انجام داده است تا موضوع را در حدّ یک رساله ی علمی پرورش دهد، اگر نقضی در کار مشاهده شود، ناشی از بضاعت علمی اندک اینجانب بوده و اعلام می دارد که نقد های علمی وارد بر موضوع و هر نوع پیشنهاد سازنده را به دیده ی منت و با فروتنی تمام می پذیرد.

فصل اوّل

پیشینه و کلیّات

۱-۱- مقدمه

«اخلاق» ویژگی انسان در میان جانداران است و به کمک اخلاق می توان شخصیت و درون انسانها را شناخت. اخلاق بر ابعاد مختلف انسان (فردی، اجتماعی و اعتقادی) اثر می کند. اخلاق خوب، سبب ماندگاری و تثبیت روابط انسانها می شود و اخلاق بد و خشن، موجب جدایی، از هم پاشیدگی زندگی، جنگ و خصومت فردی، خانوادگی، قومی و گاه ملی و بین المللی می شود.

ادبیات و آثار ادبی نیز صحنه نمایش اخلاق، رفتار، گفتار و کردار انسانها در گذشته و حال بوده و آینه ای تمام نما، برای تهذیب و تکامل اخلاق انسانها در آینده است. شاهکارهای ادبی ایران و جهان، همچنین، آثار بزرگان علم و ادب ایران سرشار از بزرگواری ها و فضیلت های اخلاقی است؛ از سویی با نشان دادن اُسوه های والای اخلاقی، درس کرامت، احسان و مجموعه ی فضایل را به جامعه می دهند و از دیگر سو، با ذمّ نامردمی ها، بی عدالتی ها و رذالت های اخلاقی در ابعاد متنوع آن و زشت نشان دادن تصویر انسانهای بد اخلاق و ستمگر سعی دارند، فرد و جامعه را از این صفات نکوهیده باز دارند.

اخلاق را می توان، ستون خیمه ی جامعه دانست؛ زیرا بدون اخلاق، زندگی افراد دوام و قوام نخواهد داشت و جامعه دچار هرج و مرج می شود. درباره ی ریشه های اخلاق، «عده ای منافع و سود فردی را سرچشمه اخلاق می دانند. بعضی دست به دامن قوانین می زنند. گروهی پایه های اخلاق را رسوم و عادات جوامع می شناسند؛ جماعتی، اخلاق را منافی آزادی انسان، تصوّر می کنند، عده ی زیادی، بنیاد اخلاق را قوانین الهی و دین معرفی می کنند و جمعی، ریشه ی اخلاق را قوانین طبیعی می دانند. باری، هر کسی با توجه به زیربنای فکری و عقیدتی خود به گونه ای متفاوت با دیگران درباره ی اخلاق سخن می گوید.» (رزمجو، ۱۳۶۹، ج ۱: ۲۹-۳۲)

به اجمال می توان گفت، انسان از زمانی که زندگی اجتماعی را شروع کرد و دولت های نخستین با توسّل به قدرت بر جوامع سلطه پیدا کردند، برای سامان دادن به جوامع و پاسخگویی به نیازهای آنان،

قوانین و آدابی را با توجه به شرایط زیستی و جغرافیایی خود به وجود آوردند. بعضی کارها و وظایف برای افراد و اجتماع به صورت امری لازم و واجب تعیین گردید و انجام بعضی امور ممنوع شد. فاعل کارهای خوب تشویق می شدند و مرتکبان کارهای بد و ناروا تنبیه و مجازات می گردیدند؛ بدین ترتیب به مرور زمان، قوانین برای ساماندهی روابط افراد و جوامع به وجود آمدند؛ اما این قوانین فقط می توانستند، روابط افراد را از نظر ظاهری و وظایف اجتماعی سروسامان دهند و توان سنجش رفتارهای درونی و پیچیده انسانها را نداشتند، همچنین خداوند متعال برای هدایت انسانها در طول تاریخ پیامبرانی را به عنوان الگو و نمونه ی اخلاقی مبعوث کرده است؛ این پیامبران با برنامه های الهی و با اخلاق و کردار و گفتار خود تلاش کرده اند انسانها را به راه راست هدایت کنند. روشن است یکی از اهداف مهم انبیای الهی رشد فضایل اخلاقی انسانها و نجات آنان از افتادن به چاه تباهی ها و خودخواهی ها است؛ پیامبر رحمت مسلمانان، حضرت محمد (ص) می فرمایند: «انما بعثت لاتمم مکارم الاخلاق.» همانا من مبعوث شدم تا مکارم اخلاق را به کمال برسانم. (فاطمی تبار، ۱۳۸۶: ۲۰).

قوانین درست شده ی انسانها و حکومتها برای سامان دادن زندگی انسانها و روابط آنها تا حد محدودی کارایی دارد؛ زیرا در نهایت، توان تأثیر در نگاه دل انسان را ندارند؛ لذا در جایی که قوانین در ساماندهی روابط انسانها در آن خلوتگاههایی که چشم قانون توان نفوذ در آن را ندارد، فقط چشم اخلاق و وجدان اخلاقی است که می تواند بر خلوتگاه درون انسانها حاکمیت داشته باشد و انسان را از ظلم و تعدی به نفس خود و جامعه بازدارد؛ بنابراین می توان گفت که اخلاق از ابزارهای مهم، برای سامان دادن روابط افراد و جامعه و ایجاد آرامش در خلوتگاه ها و جاهایی است که ناظر اعمال انسان، فقط خودش است و خدایش؛ بنابراین هیچ کس نمی تواند ادعا کند که اخلاق ضد آزادی فردی و اجتماعی است؛ لذا بررسی و شناخت اخلاق و نتایج آن در زندگی انسانها لازم و بایسته است.

پروین اعتصامی در اثرش با زبان نظم در قالب قصیده، مثنوی و قطعه از زبان جمادات، نباتات، جاندار و بی جان به شکل داستان، تمثیل و مناظره و بدون لفاظی و تصنع رایج شعری اما با زبانی باستانی و کلاسیک تلاش کرده است تا مکارم و فضایل اخلاقی را نشر دهد و از هر آنچه زشت و ناروا، تباهی و دروغ است، خوانندگان و مخاطبان و جامعه اش را دور دارد.

عنوان این پژوهش «اخلاق در اشعار پروین اعتصامی» است. برای بررسی و تحلیل موضوع، نخست لازم است تا مبانی و سرچشمه های اخلاق، به اختصار و به ویژه از دیدگاه حکیمان و فیلسوفان مغرب زمین به صورت سیر تاریخی بررسی شود؛ از سوی دیگر شایسته است تا جایگاه اخلاق در مشرق زمین، به خصوص در ایران از دیدگاه دانشمندان و حکیمان ایرانی و مسلمان مورد تحقیق و تفحص قرار گیرد.

این پژوهش شامل چهار فصل است. در فصل اول پیشینه ی تحقیق، بیان مسأله، اهداف پژوهش و پرسشهای تحقیق، اهمیت این پژوهش و روش آن بررسی می گردد. در فصل دوم، تعاریف و اصطلاحات اخلاقی و پیشینه ی اخلاق در تمدن های مشهور جهان بررسی می شود؛ سپس مبانی فلسفه اخلاق و

سرچشمه های آن از زمان افلاطون تا دوران معاصر و نظرات دانشمندان و حکمای ایرانی و اسلامی چون امام غزالی، خواجه نصیر طوسی، ابن مسکویه، عنصرالمعالی و دیگران به اختصار بیان می شود. این فصل به عنوان پیش زمینه ای برای بررسی اخلاق در اشعار پروین است تا معلوم شود که شعر ایشان به کدام دیدگاه فکری بیشتر نزدیک است.

فصل سوم، دربرگیرنده محتوای اصلی این پژوهش است. در این فصل، نخست خلاصه ای از زندگی نامه پروین و کسانی که در زندگی او نقش داشته اند بیان می شود؛ سپس اشعار شاعر از نگاه اخلاقی پردازش می شود. برای این کار مهمترین اشعار پروین با چند بار مطالعه ی دیوانش به صورت موضوعی و بدون توجه به قالب های شعری او، بلکه با توجه به محتوا و مضمون اشعار و پیام شاعر تقسیم بندی موضوعی شده است.

این فصل به شش بخش تقسیم شده است؛ در بخش اول به زندگی، دیوان، زمان شاعر و کسانی که در زندگی او نقش داشته اند، اشاره می شود؛ بخش دوم در مورد اخلاق فردی و مربوط به اعتقادات و باورهای شاعر است؛ در این بخش، زیر بخشهای دنیا گریزی، جان و روان، نفس اماره، زمان، عقل و خرد، دنیای آرمانی شاعر، اندیشه های خیامی در شعر او، سعادت و مفهوم زندگی بررسی می گردد؛ بخش سوم نیز، زیر مجموعه ای از اخلاق فردی در رابطه ی با خداست؛ باورهای دینی چون توحید، خداشناسی، اندیشه های عرفانی، قضا و قدر، جبر و اختیار، مرگ، ریا و نفاق، شرک و کفر و اخلاص بررسی می شود در بخش چهارم که در دایره ی اخلاق فردی در ارتباط با خود فرد است، به دو زیر مجموعه ی فضایل و رذایل تقسیم می شود و در هر کدام، زیر بخشهای گوناگون و متنوع آن، بررسی می گردد؛ بخش پنجم، اشعار مرتبط با اخلاق اجتماعی است که در آن، زیر بخشهایی چون، ظلم و ستم، فقر و ثروت، حق و عدالت، کمک به نیازمندان، مشکلات اجتماعی و دیگر مسائل مرتبط با جامعه، بررسی می شود. بخش پایانی هم در ارتباط با اخلاق اجتماعی است؛ اما مسائل محروم ترین اقشار جامعه مانند کودکان یتیم، زنان، کارگران و زحمتکشان جامعه بررسی می گردد.

در این فصل، هر جا لازم باشد از جدولها و نمودارهای آماری برای تبیین موضوع، استفاده شده است تا خواننده به کمک این جدولها و نمودارها بتواند، تصویر روشن تری از موضوع اخلاق در شعر پروین داشته باشد.

فصل چهارم به دو بخش اصلی تقسیم می شود در بخش اول به کمک جدولها و نمودارهای آماری سعی می شود به همان پرسشها و نیز باورهای اخلاقی پروین و این که چه موضوعات اخلاقی برای او اهمیت بیشتری داشته اند و کدام موضوعات جایگاه کمتری در اشعارش دارند بررسی و تجزیه و تحلیل می شود. در حقیقت این بخش با زبان اعداد و نمودارهای آماری قصد دارد به پرسشهای پژوهش، پاسخ های علمی (به صورت نسبی) بدهد.